

МОДЕЛЬ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ НАСТАНОВЛЕНЬ МОЛОДІ ЯК СУБ'ЄКТА ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Робота присвячена проблемі дослідження суб'єктності особистості в процесі її економічної соціалізації. В умовах стрімких змін суспільних відносин та кризи моральних засад суб'єктність постає головним чинником самореалізації особистості.

Ключові слова: суб'єктивність, особистість, економічна соціалізація, суспільні відносини, самореалізація особистості.

Робота посвящена проблеме исследования субъектности личности в процессе её экономической социализации. В условиях стремительных изменений общественных отношений и кризиса нравственных принципов субъектность является главным фактором самореализации личности.

Ключевые слова: субъективность, личность, экономическая социализация, общественные отношения, самореализация личности.

Суб'єкт економічної соціалізації – це вияв загальної суб'єктності особистості в економічній сфері життєдіяльності. Оскільки економічна діяльність є необхідною умовою життя людини, то суб'єктність, яку ототожнюють із самостью, проявляється в об'єктивному економічному просторі через вчинки індивіда. Якщо розглядати суб'єктність як потенційну спроможність самості впливати на власну соціалізацію та саморозвиток, то розкриття потенцій індивіда залежить від багатьох чинників, у тому числі і від умов його соціалізації. Відтак, формування економічних настановлень відбувається у взаємодії зовнішніх умов та внутрішніх властивостей індивіда. У процесі розгортання економічної діяльності людина набуває нового досвіду та знань, які використовуються для формування ціннісних орієнтацій, мотивів, настановлень, тобто соціалізація відбувається в процесі діяльності людини. Актуалізація потенцій суб'єкта в процесі економічної соціалізації важлива проблема не тільки практичного психолога, але і соціальної психології, оскільки людина залучається до об'єктивно існуючої економічної сфери.

Для розкриття феномена суб'єктності вченими застосовуються різні підходи. На думку В. Роменця, індивід актуалізує об'єктивну сутність соціально-психологічного простору, творить і розширює власну суб'єктність. Отже, людина є творцем власної особистості. Активність суб'єкта соціалізації забезпечує його саморозвиток.

В. Васютинський зазначає, що об'єктивний простір стає для суб'єкта його ж суб'єктивним простором. Висновок цілком ґрунтується на культурно-історичному підході і в цій парадигмі, підкреслює соціалізуючий вплив зовнішнього соціокультурного середовища.

В. Москаленко вважає, що соціалізація – це двосторонній процес, де впливу зовні протидіє активність суб'єкта.

Якщо в культурно-історичній парадигмі суб'єкт розглядається як результат окультурення, то з точки зору психофізіологічної парадигми суб'єктом розгортається об'єктивний світ, який наділяється особистісним смислом, виходячи з психічних властивостей носія суб'єктності. Філософське тлумачення проблеми суб'єктності відображає загальний стан речей – єдності зовнішнього і внутрішнього, проте для соціально-психологічного дослідження цього недостатньо. Адже емпіричні методи дослідження розкривають або психофізіологічний, або соціокультурний бік проблеми. Використання різних методів та парадигм в одному дослідженні зменшує валідність отриманих даних і висновків.

Моделі дослідження, де соціокультурні та психофізіологічні методи доповнюють один одного, викликають сумніви. Наприклад, коли досліджується суспільна думка, то доводиться вдовольнятися соціологічним аналізом. Проте, соціально-психологічне дослідження передбачає психологічний аналіз причин, що призвели до виникнення суспільної думки в масовій свідомості. Використовування психофізіологічних методів для пояснення соціологічних даних є досить сумнівним. Наприклад, аналіз мотивів для психолога – це намагання визначити типологічну структуру свідомості. Мотив передбачає незадоволену потребу, а індивід має певні психічні властивості, що дозволяють (не дозволяють) реалізувати мотив і задовольнити потребу. В такому ракурсі психологічне дослідження спирається на клінічну емпіричну базу та теоретичні узагальнення і типологію. Зрозуміло, що такої теоретичної та

емпіричної бази у соціального психолога немає, а притягування психологічних теорій призводить до методологічної похибки. Єдиним можливим виходом вбачається у дотриманні компромісної моделі, коли соціологічні дані аналізуються на рівні соціальних характеристик особистості суспільних мотивів, ціннісних орієнтацій, ідентичності, настановлень, репрезентацій тощо.

Як було показано в попередніх дослідженнях економічної свідомості, серед київської молоді було виявлено декілька типів економічних настановлень [3]. На той час було проведено аналіз чинників економічної соціалізації, серед яких виокремлені: економічна культура, економічні уявлення, мотиви, настановлення тощо. Тобто акцент комплексного дослідження, проведеного нашою лабораторією, зроблено на соціальні чинники соціалізації. Наразі маємо задачу, виявити вплив особистості на власну соціалізацію, що означає, визначити роль суб'єктності в цьому процесі. Отже, в цьому дослідженні виявлені економічні настановлення мають бути пояснені суб'єктивними властивостями особистості. Основним напрямком дослідження виступають мотиви, що розкривають пріоритети життя індивіда. Ці мотиви не обов'язково повинні бути економічними, проте, виражаючи загальну спрямованість особистості, вони вказують на причини її економічних настановлень.

Ми виходимо з припущення, що мотивація суб'єкта є рушійною силою актуалізації його потенцій у будь якій сфері. Виходячи з цього, соціалізація суб'єкта залежить від його мотивації. Коли мотивація стає рушійною силою, то вона породжує інтенції, які актуалізують фіксовані настановлення особистості та спонукають їх розвиток. Отже, суб'єктність проявляється ще на початку входження особистості в економічну сферу, по-перше, в мотивах, по-друге, в соціальних настановленнях, по-третє, в намірах. Безумовно, економічна соціалізація відбувається і через формування ціннісних орієнтацій, і через соціальні уявлення, але рушійною силою більшою мірою наділені мотиви. Наставлення ж спрямовують діяльність суб'єкта в напрямку, заданому мотивами.

Досліджуючи ціннісні орієнтації, ми виходимо з твердження, що ці орієнтації дійсно є мотиваційними для індивіда, а мотивації відображають прагнення людини. Адже відомо, що

когнітивний шар свідомості може не виконувати мотиваційної ролі. Тому ми маємо переконатися, що для індивіда вказані ним мотиви дійсно мають смисл. Точніше – життєвий смисл. Тоді суб'єктність кожного індивіда вимірюється змістом його смислу життя. Цей параметр має два виміри – силу і спрямованість. Життєва спрямованість особистості досліджувалася в психології досить широко. Натомість сила смислу життя поняття в психології мало розроблена. Найближчим до цієї теми є гуманістичний підхід, за якого досліджується «прагнення смислу» (Дж. Камбро, Л. Махоліка) та екзистенційна фрустрація, або ноогенний невроз (В. Франкл). Причиною ноогенних неврозів є екзистенційний вакуум, який виникає при відсутності у людини сенсу життя (екзистенційна фрустрація) та при відчутті втрати сенсу жити.

На основі теоретичних положень В. Франкла вчені Дж. Камбро та Л. Махолкіна (1964) розробили опитувальник Purpose in life Test (PIL). У подальшому цей опитувальник був адаптований К. Муздибаєвим (1981). За його версією опитувальник «Мета в житті» складається з 20-ти шкал. Основним об'єктом діагностики за цими шкалами виступає ступінь екзистенційного вакууму.

Іншими вченими (Д. Чаком, Е. Хонгом, М. Чангом, 1987) виділені такі п'ять чинників, або субшкал, опитувальника PIL:

1. “Якість життя” (загальна оцінка задоволеності суб'єкта своїм життям);
2. “Сенс буття” (наявність у житті сенсу й цілей і впевненість в можливості їх знайти);
3. “Перешкоди буття” (ставлення до смерті і до особового вибору);
4. “Відповіді на питання буття” (можливість знаходження вирішення екзистенціальних проблем, відсутність страху і збентеження перед ними);
5. “Майбутнє життя і відповідальність” (ставлення до виходу на пенсію і самооцінка особистої відповідальності).

У подальшому Д.О. Леонт'єв (1981) модифікував та адаптував цей опитувальник і створив шкалу «Осмишеність життя» (ОЖ).

Приклади тверджень адаптованої версії:

1. Зазвичай мені дуже нудно -3 2 1 0 1 2 3- Зазвичай я повний енергії.

7. Мое життя склалося так, як я мріяв -3 2 1 0 1 2 3- Склалося не так, як я мріяв.

13. Я людина дуже обов'язкова -3 2 1 0 1 2 3- Я людина зовсім необов'язкова.

Модифікуючи шкалу ОЖ та використовуючи факторний аналіз, Д.О. Леонт'єв розробив шкалу смисложиттєвих орієнтацій (СЖО), яка складається з таких субшкал (Д.О. Леонт'єв – 1992):

1. Мета в житті (цілі на майбутнє).
2. Процес життя (інтерес, емоційність, насиченість життя).
3. Локус контролю – «Я» (уявлення про власні сили).
4. Локус контролю – життя (керіваність над життям чи фаталістичні настановлення).

З даними Л. Бурлачука, шкала СЖО стандартизована на вибірці з 20 осіб у віці 18—29 років. Валідність конструктивна встановлювалася шляхом зіставлення з опитувальниками УСК (рівень суб'єктивного контролю), опитувальником 16-РФ, шкалами Е.Шострома і тестом самоактуалізації — САТ (Л. Гозман, М. Кроз, 1987), шкалою соціальної бажаності Кроуна-Марлоу.

Наведені методи мають забезпечити аналіз психології особистості за критерієм її пріоритетів. У попередніх роботах нами було проаналізовано проблеми дослідження економічних настановлень суб'єкта соціалізації, де показано, що реалізація суб'єктності в економічній сфері проявляється в пріоритетах особистості, що є приблизним відображенням смислів життя. Пріоритети молоді знаходяться в діапазоні від прагнення високого економічного статусу до бажання приділити життя власним інтересам навіть за рахунок добробуту. В роботі відзначено феномен «дауншифтингу», за якого людина добровільно відмовляється від економічного добробуту, віддаючи перевагу «життю для себе», духовним цінностям. Шкала вимірювання дауншифтингу дозволяє визначити економічні настановлення особистості у діапазоні від активного включення в економічні відносини до уникнення діяльності в економічній сфері.

Отже, модель дослідження суб'єктності включає три опитувальника: СЖО, САТ, шкала «дауншифтингу», шкала

пріоритетів. Якщо дві останні шкали дозволяють виявити економічні настановлення особистості, то дві перші слугують вимірюванню її суб'єктних характеристик. Так, у виборі пріоритетів провідну роль відіграють смисложиттєві орієнтації, а шкала СЖО уможлиблює психологічний аналіз особистості за критеріями її цілей в житті (цілі на майбутнє), ставлення до процесу життя (інтерес, емоційність, насиченість життя), локус контролю – «Я» (уявлення про власні сили), локус контролю – життя (керованість над життям чи фаталістичні настановлення). Отже, тест СЖО дозволяє залучати до аналізу чинників економічної соціалізації таку важливу мотиваційну характеристику суб'єктності, як сила смислу життя. Люди, що мають значні показники сили смислу життя, відрізняються тим, що вони більш повно реалізують у житті свій потенціал, краще самоактуалізуються.

Поняття «самоактуалізація» було введено в психологію Абрахамом Маслоу (1908 – 1970). Як синоніми поняттю «самоактуалізація» використовують поняття «розвиток особистості», «психологічне здоров'я», «особистісний ріст» тощо. Проте здатність до самоактуалізації характеризує активне ставлення людини до життя, до реальності та до обставин. Люди по-різному наділені здатністю до самоактуалізації. Вимірювання здатності людини до самоактуалізації можливе за допомогою тесту САТ, що є адаптованою версією опитувальника ROI, розробленого Еверетом Шостромом [5]. У САТ 126 питань і 14 шкал, кожна з яких вимірює важливі властивості особистостей, що самоактуалізуються. Отже, тест самоактуалізації (САТ) дає широкі можливості для психологічного аналізу рівня суб'єктності. Шкали, наведені в тесті, дозволяють отримати дані про самоактуалізацію (та суб'єктність) за різними критеріями: підтримка, орієнтація в часі, ціннісні орієнтації, гнучкість поведінки, сензитивність, спонтанність, самоповага, синергія, протистояння агресії, контактність, пізнавальні потреби, креативність.

Шкала орієнтації в часі характеризує здатність особистості переживати теперішні моменти власного життя не як фатальне слідство минулого або підготовку до майбутнього «справжнього» життя, мати цілісне бачення життя. Саме таке психологічне сприйняття часу свідчить про високий рівень (силу) суб'єктності. Теоретичним обґрунтування цієї шкали

слугують роботи Ф. Перла та Р. Мея. За їх даними, орієнтація в часі свідчить про рівень особистісного розвитку.

Шкала підтримки характеризує незалежність особистості, цілеспрямованість, відповідність переконанням, настановленням та принципам. Концептуальною основою цієї шкали слугували ідеї А. Рейсмана щодо «зовнішньої» або «внутрішньої» спрямованості особистості. Людина, яка має високий бал за цією шкалою, відносно незалежна, у власних вчинках прагне керуватися в житті власними цілями, переконаннями, настановленнями, принципами, що не означає протистояння з оточуючими та конфронтації з груповими нормами. Така людина вільна у виборі, незалежна від впливів ззовні.

На відміну від базових, таких, що вимірюють глобальні характеристики самоактуалізації, додаткові шкали орієнтовані на реєстрацію окремих її аспектів.

1. Шкала Ціннісних орієнтації (SAV) (20 пунктів) вимірює, в якому ступені людина розділяє цінності, властиві особі, що самоактуалізується. (Тут і далі високий бал за шкалою характеризує високий ступінь самоактуалізації.)

2. Шкала Гнучкості поведінки (Ex) (24 пункти) діагностує ступінь, гнучкості суб'єкта в реалізації своїх цінностей у поведінці, взаємодії з навколишніми людьми, здатність швидко і адекватно реагувати на ситуацію, що змінюється.

Шкали Ціннісної орієнтації і Гнучкості поведінки, доповнюючи одна одну, утворюють блок цінностей. Перша шкала характеризує самі цінності, друга – особливості їх реалізації в поведінці.

3. Шкала Сензитивності до себе (Fr) (13 пунктів) визначає, в якому ступені людина усвідомлює потреби і відчуття, наскільки добре відчуває і рефлексує їх.

4. Шкала Спонтанності (S) (14 пунктів) вимірює здатність індивіда спонтанно і безпосередньо виражати свої відчуття. Високий бал за цією шкалою не означає відсутності здібності до продуманих, цілеспрямованих дій, він лише свідчить про можливість й іншого, не розрахованого наперед способу поведінки, про те, що суб'єкт не боїться поводитися природно і розкуто, демонструвати себе таким, що оточує свої емоції.

Шкали 3 і 4 складають блок відчуттів. Перша визначає те, наскільки людина усвідомлює власні відчуття, друга – в якому ступені вони виявляються у поведінці.

5. Шкала Самоповаги (Sr) (15 пунктів) діагнозує здатність суб'єкта цінувати свою гідність, позитивні властивості характеру, поважати себе за них.

6. Шкала Самосхвалення (Sa) (21 пункт) реєструє ступінь ухвалення людиною себе таким, як є, незалежно від оцінки своїх переваг і недоліків, можливо, всупереч останнім.

Шкали 5 і 6 складають блок самосприйняття.

7. Шкала Уявлень про природу людини (Nc) складається із 10 пунктів. Високий бал за шкалою свідчить про схильність суб'єкта сприймати природу людини загалом як позитивну («люди в масі своїй скоріше добрі»).

8. Шкала Синергії (Sy) (7 пунктів) визначає здібність людини до цілісного сприйняття світу і людей, до розуміння зв'язаності протилежностей, таких, як гра і робота, тілесне і духовне та ін.

Шкали 7 і 8 дуже близькі за змістом, їх краще аналізувати спільно. Вони складають блок концепції людини.

9. Шкала Ухвалення агресії (A) складається із 16 пунктів. Високий бал за шкалою свідчить про здатність індивіда приймати своє роздратування, гнів і агресивність як природний прояв людської природи. Звичайно ж, не йдеться про виправдання своєї антисоціальної поведінки.

10. Шкала Контактності (C) (20 пунктів) характеризує здібність людини до швидкого встановлення глибоких і тісних емоційно-насичених контактів з людьми або, використовуючи ту, що стала звичною у вітчизняній соціальній психології термінологію, до суб'єкт-суб'єктного спілкування.

11. Шкала Пізнавальних потреб (Cog) (11 пунктів) визначає ступінь вираженості у суб'єкта прагнення до придбання знань про навколишній світ.

12. Шкала Креативності (Cr) (14 пунктів) характеризує вираженість творчої спрямованості особи.

Шкали Пізнавальних потреб і Креативності складають блок відношення до пізнання. Вони не мають аналогів в ROI і були включені в САТ за наслідками експертного опитування при створенні методики, а також у зв'язку з деякими загально-теоретичними міркуваннями.

Отже, за допомогою шкал СЖО та САТ ми отримуємо дані, що дозволяють робити аналіз здатності до актуалізації потенцій особистості. Здатність до актуалізації потенцій особистості або до самоактуалізації характеризує рівень суб'єктності особистості.

Самоактуалізація особистості в економічній сфері неможлива без засвоєння індивідом прийнятих в суспільстві правил та норм економічної діяльності. Оскільки суспільно-бажані способи економічної діяльності мають широкий діапазон, то, в ідеалі, кожна особистість обирає таку економічну діяльність, що відповідає її прагненням. Натомість, реальна економічна ситуація може бути далека від ідеалу. Людина не завжди має змогу діяти відповідно до власних прагнень і часто виконує будь яку роботу, аби забезпечити себе й сім'ю найнеобхіднішим. Безперечно, казати про самоактуалізацію особистості та про силу суб'єктності в такому випадку неможливо. Тому виникає проблема визначення здатності до самоактуалізації особистості в реальних умовах її життя. Тобто при визначенні показників самоактуалізації та смисложиттєвих орієнтацій можна отримувати дані, що не відповідають реальним здобуткам людини в житті. Досить часто захисні психічні механізми забезпечують людині більш менш рівноважений психічний стан навіть при невідповідності її прагнень та смислу життя і тієї реальної економічної діяльності, що виконує людина. Така невідповідність пояснюється, з одного боку характеристиками суб'єктності, а з іншого, як зазначено вище, – ситуацією.

Ситуація для суб'єкта має два полюси, з одного – об'єктивну реальність, а з іншого – власне сприйняття ситуації та готовність діяти щодо неї. І якщо об'єктивну реальність в економічній сфері можна характеризувати як соціально сприйняті форми економічної діяльності, то суб'єктивне сприйняття ситуації визначається соціальними настановами індивіда. Здатність організувати власну діяльність у відповідності до смислу та мети життя, забезпечуючи самоактуалізацію, можлива за наявності достатнього досвіду індивіда в економічній сфері. Досвід, що включає практичні навички та теоретичні знання, що загалом відображено в соціально-економічних настановах особистості, уможливорює власну самоактуалізацію в реальній соціально-економічній ситуації.

Суб'єктність індивіда проявляється як його активність в минулому на здобуття досвіду відповідно до власних прагнень і смисл життя та як активність щодо конкретної ситуації. Відхід від власних прагнень, пристосування до суспільних умов,

занедбання власної мети свідчить або про слаборозвинену суб'єктність, або про кризу суспільних відносин, за яких самоактуалізація особистості вимагає неадекватних зусиль з боку індивіда.

Значний крен даного дослідження у бік психології особистості пояснюється необхідністю виявлення рівня соціалізації індивіда та розвитку його суб'єктності, що залежить від стану суспільних відносин. Якщо соціалізація індивіда забезпечила необхідний рівень суб'єктності (силу смислу життя), то включення індивіда в економічну діяльність цілком залежить від стану суспільних відносин в економічній сфері. Поширення феномену відсутності смислу життя серед молоді свідчить не стільки про кризу суб'єктності в умовах «ситого» суспільства, скільки про кризу суспільних відносин і, насамперед, моралі.

В. Франкл у 1979 р. висловлював думку, що «ми живемо в часи, коли стрімко поширюється почуття смисловтрати» [2]. Він звертає увагу на соціально-психологічні чинники такого феномену, зокрема «десять заповідей втратили свою силу» [там саме]. У такій ситуації людині все складніше оцінювати ситуацію та орієнтуватися в житті. Суспільство не залишає чітких відповідей для визначення ситуації, що швидко змінюються і наповнюються новими, часто суперечливими смислами. Тому до суб'єкта висуваються додаткові вимоги знаходити смисл, адекватний його життєвому смислу та моральним вимогам. За таких умов, суб'єктність як об'єкт дослідження постає межею між індивідом і суспільством, між психологією особистості та соціальною психологією. Отже, завдання соціально-психологічного дослідження полягає у визначенні психологічної суті ситуації, яка дозволяє, стимулює або навпаки перешкоджає самоактуалізації людини у відповідності до суті її суб'єктності, розвиває чи пригнічує її.

Подальше дослідження може розвиватися в двох напрямках:

- аналіз суб'єктності з подальшою розробкою методів удосконалення соціалізації особистості та виховання в напрямку розвитку суб'єктності, становлення смислу життя та стимулювання її зусиль до самоактуалізації;
- аналіз соціальних відносин і, відповідно, розробка рекомендацій по оздоровленню та гармонізації суспільних відносин, зокрема в економічній сфері.

Економічні відносини є найбільш важливими в житті сучасної людини у тому сенсі, що їх уникнути можуть лише окремі люди. Загалом економічна складова самореалізації особистості досить суттєва. Тому аналіз суб'єктності у цій сфері має не тільки теоретичне, а й широке практичне значення.

Список використаних джерел

1. Алешина Е.Ю., Гозман Л.Я., Дубовская Е.М., Кроз М.В. Измерение уровня самоактуализации личности // Социально-психологические методы исследования супружеских отношений. – М.: Изд-во МГУ, 1987.
2. В.Франкл Человек в поисках смысла: Сборник: Пер. с англ. и нем. – М., 1990. – 368 с.
3. Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект / Загальна редакція В.В.Москаленко. – К., 2008. – 336 с.
4. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. – М.: Смысл, 1999.
5. Шостром Э. Анти-Карнеги, или Человек-манипулятор. – Минск: Полифакт, 1992.

Work is dedicated to the problem of investigation of subjectivity of personality in the process of her economical socialization. Subjectivity is main factor of personality's self-realization under conditions of rapid changes of relations in society and crisis of moral values.

Key words: subjectivity, personality, economical socialization, relations in society, self-realization of personality.

Отримано: 11.05.2009

УДК 376.1

Ю.Ю. Бугера

Особливості розвитку уваги розумово відсталих дітей та її вплив на процес соціалізації

У статті розкриваються особливості розвитку уваги розумово відсталих дітей у процесі соціалізації.

Ключові слова: розвиток уваги, розумово відсталі діти, соціалізація, соціальна адаптація.